

Гжэгаж Пиэбінда

Ягелонскі Універсітэт
у Кракаве

«ВЯЛІКІ ІНКВІЗІТАР»
ДАСТАЕЎСКАГА:
«ЛЕГЕНДА» ЦІ «ПАЭМА»?

ДЗЕЦІ НЯВЕР'Я І СКЕПТЫЦЫЗМУ

Адзін з найбольш істотных з пункту гледжання светасузірання Дастаеўскага ўрываек рамана *Браты Карамазавы*, які называецца літаратуразнаўцамі «Легенда пра Вялікага інквізітара», у самім творы названы папросту «Вялікі інквізітар». Аднак словы Івана Карамазава (паводле рамана, аўтара гэтага твора), што непасрэдна папярэднічаюць згаданаму ўрыўку, гучаць наступным чынам: «Паэма мая называецца «Вялікі інквізітар», рэч недарэчная, але мне хочацца яе табе паведаміць». Іван звяртаецца да Алёшы, свайго малодшага брата, а калі той трохі раней спытаўся ў Івана, ці не ён «напісаў» паэму, дык пачуў у адказ: «О нет, не написал, – засмеялся Иван, – и никогда в жизни я не сочинил даже двух стихов. Но я поэму эту выдумал и запомнил. С жаром выдумал. Ты будешь первый мой читатель, то-есть слушатель»¹. «З жарсцю прыдумаў», «але з ваганнямі распавёў» – падобная формула, што найлепшым чынам характарызуе няўпэўненасць Івана, сустракаецца і ў двух іншых урыўках рамана. Па-першае, калі старац Засіма сцвярджае, нібы сярэдні брат заўсёды будзе разрывацца паміж вераю і нявер'ем ў неўміручасць чалавечае душы, па-другое, калі Іван размаўляе з чортам, а насамрэч – з самім сабою, са сваім горшым «я». Бо гэты дыкурс, па сутнасці, – маналог, толькі фіктыўная размова дзвюх паловаў душы героя рамана, які адначасова і з'яўляецца найбольш дэманічным, і шчыра любіць дзяцей. Ён нічога не «пісаў», бо на працягу доўгага часу не быў упэўнены ва ўласнай рацыі, толькі «прыдумаў», «ствараў» – эксперыментavaў у галіне найбольш праклятых расійскіх – і агульначалавечых – праблем. Ці не была гэтая рыса характару Івана Карамазава часткаю асобы самога Дастаеўскага? Пытанне рытарычнае. Варта прыгадаць вядомы ўрываек з ліста да Наталлі Фанвізінай, напісаны на катарзе ў студзені 1850 года:

¹ Достоевский Ф.М., *Полное собрание сочинений в тридцати томах*, Ленинград 1972–1990, т. XIV, с. 224. Тут і далей спасылкі на гэтае выданне падаюцца ў дужках (першая лічба – том, другая – старонка).

... скажу Вам, что в такие минуты жаждешь, как «трава иссохшая»², веры, и находишь ее, собственно потому, что в несчастье яснеет истина. Я скажу Вам про себя, что я – дитя века, дитя неверия и сомнения до сих пор и даже (я знаю это) до гробовой крышки. Каких страшных мучений стоила и стоит мне теперь эта жажда верить, которая тем сильнее в душе моей, чем более во мне доводов противных. И, однако же, бог посылает мне иногда минуты, в которые я совершенно спокоен; в эти минуты я люблю и нахожу, что другими люблю, и в такие-то минуты я сложил в себе символ веры, в котором для меня все ясно и светло. Этот символ очень прост, вот он: верить, что нет ничего прекраснее, глубже, симпатичнее, разумнее и совершеннее Христа, и не только нет, но с ревнивою любовью говорю себе, что и не может быть. Мало того, если б кто мне доказал, что Христос вне Истины, и *действительно* было бы, что истина вне Христа, то мне лучше хотелось бы оставаться с Христом, нежели с истиной.

У дадзеным урыўку – як у частцы станоўчай, так і ў палемічнай – адлюстраваны ўвесь стале светапогляд пісьменніка. Па-першае, Дастаеўскі паказаў, што з’яўляецца чалавекам выключна рэлігійным і не можа спыніцца ў сваім развіцці на праектах перабудовы грамадства, як рабіў раней у гуртку Петрашэўскага да 1849 года. Па-другое, яго рэлігійнасць была звязаная не столькі з навукаю, колькі з асобаю Хрыста, які дзейнічаў у духу маральнага самаабмежавання і ўтаймавання эгаізму, каб потым уваскрэснуць для жыцця ў раі і, такім чынам, паказаць цяжкі шлях іншым. Разам з тым, па-трэцяе, Дастаеўскі быў годным сынам скептычнага XIX стагоддзя, і таму ў ягоным мысленні лёгка заўважыць сур’ёзны метафізічны разлом. Скептыцызм Кірылава і Стаўрогіна з «Бесаў» быў у значнай ступені скептыцызмам самога Дастаеўскага. Невыпадкава ў «Бесах» ён уклаў прыведзеную вышэй уласную фразу адносна стаўлення Хрыста да праўды ў вусны Стаўрогіна.

«Вялікага інквізітара» нярэдка інтэрпрэтуюць па-за кантэкстам рамана, і ў такім выпадку цалкам лагічным з’яўляецца ўспрыманне гэтага ўрыўка як перасцярогі вялікага пісьменніка наконт падпарадкавання духоўнага і грамадскага жыцця волі людзей, што «ведаюць лепей». Тым не менш, калі мы хочам зразумець «Вялікага інквізітара» як урывак больш буйнога фабулярнага твора – бо менавіта такая інтэрпрэтацыя згодная з мастацкаю задумаю аўтара – тады варта хаця б на нейкі час адмовіцца ад згаданай раней трактоўкі. Перш за ўсё, варта паспрабаваць зразумець светаўспрыманне кожнага героя Дастаеўскага як бы знутры: у выпадку «Вялікага інквізітара» – з пункту гледжання самога Івана Карамазава. Гэта будзе адпавядаць найбольш уплывоваму, паводле арганізацыі рамана, прынцыпу «поліфаніі», чыя сутнасць у тым, што ў творы Дастаеўскага тыя, хто выступае супраць Бога і змагаецца з ім, таксама маюць сваю рацыю. Гэтым можна тлумачыць велізарны ўплыў і моц пераканання так званых адмоўных персанажаў – Радые́на Раскольнікава са «Злачынства і пакарання», Аляксея Кірылава з «Бесаў», Івана Карамазава. Крыніца гэтага шматгалосся – светапогляд самога пісьменніка, што да канца жыцця разрываўся паміж надзеяю на вечнае жыццё і змрочным скептыцызмам. Дастаеўскі палка прагнуў

² Ср.: Пс 102 (101), 5 (2); Ис 42, 15.

неўміручасці духу, ды адначасова востра перажываў хвілі сумненняў, напрыклад, тады, калі падчас знаходжання ў Базэлі, узіраўся ў карціну Гальбейна малодшага «Мёртвы Хрыстос»: «От такой картины, – говорил он, – вера может пропасть». Об этом его высказывании свидетельствует Анна Григорьевна Достоевская, которая в своих «Воспоминаниях» пишет еще более детально:

В 1867 по дороге в Женеву мы остановились на сутки в Базеле, с целью в тамошнем музее посмотреть картину, о которой муж от кого-то слышал. Эта картина, принадлежавшая кисти Ганса Гольбейна, изображает Христа, вынесшего нечеловеческие истязания, уже снятого со креста и предавшегося тлению. Вспухшее лицо его покрыто кровавыми ранами, и вид его ужасен. Картина произвела на Федора Михайловича подавляющее впечатление, и он остановился перед нею как бы пораженный. (Впечатление от этой картины отразилось в романе «Идиот»). (...) уходя из музея он настоял на том, чтобы еще раз зайти посмотреть столь поразившую его картину³.

PRO ET CONTRA ВАСІЛЯ РОЗАНОВА

Адказнасць за тое, што ўрывак «Вялікі інквізітар» да сённяшняга дня называюць «Легендаю пра Вялікага інквізітара», несумненна, ляжыць на Васілю Розанаве. Бо менавіта ён ў 1891 годзе, праз дзесяць гадоў пасля смерці пісьменніка, надрукаваў на старонках часопіса «Рускі веснік» светапоглядны трактат пад назваю «Легенда пра вялікага інквізітара Дастаеўскага. Вопыт крытычнага каментарыя». Розанаў слушна падкрэсліваў, што цэнтральным персанажам рамана «Браты Карамазавы» з’яўляецца Іван, а не Алёша, які павінен быў стаць галоўнай постацю толькі ў другой частцы твора, што, дарэчы, так і не паўстала:

Таким образом, *Братья Карамазовы* есть действительно еще не роман, в нем даже не началось действие: это только пролог к нему, без которого «последующее было бы непонятно». Но, судя по прологу, целое должно было стать таким мощным произведением, которому подобное трудно назвать во всемирной литературе: только Достоевский, способный совмещать в себе «обе бездны – бездну вверху и бездну внизу», мог написать не смешную пародию, но действительную и серьезную трагедию этой борьбы, которая уже тысячелетия раздирает человеческую душу, – борьбы между отрицанием жизни и её утверждением, между растлением человеческой совести и её просветлением. Он только, переживший эту борьбу и в чистом энтузиазме, с которым создавал «Бедных людей», и в шумном кружке Петрашевского, и в дебрях Сибири, среди каторжников, и в долгом уединении в Европе, мог сказать нам одинаково сильно и «pro» и «contra»; без лицемерия «pro» и без суетного тщеславия «contra»⁴.

Тым не менш, Розанаў, так удумліва апісаўшы светапоглядную падставу поліфаніі Дастаеўскага («за» і «супраць» – у аднолькавай ступені драматыч-

³ Достоевская А.Г., *Воспоминания*, Москва 1981, с. 174–175.

⁴ Розанов В.В., *Несовместимые контрасты жития. Литературно-эстетические работы разных лет*, Москва 1990, с. 46.

ныя моманты стаўлення чалавека да Бога, свету і гісторыі), у сваёй працы, прысвечанай аўтару «Братоў Карамазовых» выпусціў з-пад увагі надзвычай істотны факт: шмат хто з адэптаў атэістычных ідэй («contra») у творах Дастаеўскага выступаў «за» жыццё, «за» адроджанае сумленне, «за» парадак свету. Іван адмаўляецца ад няслушна ўпарадкаванага свету, у якім ліюцца дзіцячыя слёзы, але робіць гэта, паводле ўласнага вызначэння, дзеля «сэнсу жыцця». Інакш кажучы, ён хацеў бы свет, пагразлы ў зле, упарадкаваць такім чынам, каб у ім не было месца цяжкім нявінным дзяцей.

Розанаў цалкам сур'ёзна ўспрыняў уласнае сцвярджэнне Дастаеўскага, нібыта амаль тысячастаронкавы аповед пра сям'ю Карамазовых – «амаль нават і не раман, а толькі адзін момант з першага юнацтва майго героя», інакш кажучы, безумоўна, Алёшы. Тым не менш, большасць чытачоў ведае «Вялікага інквізітара» – апагей антытэістычнага светапогляду Івана, і толькі спецыялісты памятаюць пра раздзел «Кана Галілейская», што з'яўляецца кульмінацыйным момантам у станаўленні рэлігійнага светапогляду Алёшы. Няўжо так адбываецца толькі таму, што адзіным адказам для старца – Вялікага інквізітара – стаў маўклівы пацалунак Хрыста? (варта памятаць, дарэчы, што гэты пацалунак быў таксама «прыдуманым» Іванам. Уласна кажучы, Алёша, выслушаўшы аповед пра Вялікага інквізітара, моўчкі цалуе Івана ў лоб, што той успрымае як літаратурны плагіят). А магчыма, яшчэ і таму, што моманты рэлігійнага перавароту, містычнага экстазу, «дотыку да іншых светаў» не паддаюцца ані дыскурсіўнаму, ані фабулярнаму апісанню і не могуць быць зразумелыя эўклідыевым розумам, але толькі вычутыя сэрцам – дарэчы, акурат так і было ў выпадку Алёшы.

Полная восторгом душа его жаждала свободы, места, широты. Над ним широко, необозримо опрокинулся небесный купол, полный тихих сияющих звезд. С зенита до горизонта двоился еще неясный Млечный Путь. Свежая и тихая до неподвижности ночь облегла землю. Белые башни и золотые главы собора сверкали на яхонтовом небе. Осенние роскошные цветы в клумбах около дома заснули до утра. Тишина земная как бы сливалась с небесною, тайна земная соприкасалась со звездною... Алеша стоял, смотрел, и вдруг, как подкошенный, повергся на землю. Он не знал, для чего обнимал ее, он не давал себе отчета, почему ему так неудержимо хотелось целовать ее, целовать ее всю, но он целовал ее плача, рыдая и обливая своими слезами, и иступленно клялся любить ее, любить вовеки веков. «Облей землю слезами радости твоея и люби сии слезы твои...» прозвенело в душе его. О чем плакал он? О, он плакал в восторге своем даже и об этих звездах, которые сияли ему из бездны, и «не стыдился иступления сего». Как будто нити ото всех этих бесчисленных миров божиих сошлись разом в душе его, и она вся трепетала, «соприкасаясь мирам иным». Простить хотелось ему всех и за всё, и просить прощения, о! не себе, а за всех, за всё и за вся, а «за меня и другие просят», прозвенело опять в душе его. Но с каждым мгновением он чувствовал явно и как бы осязательно, как что-то твердое и незыблемое, как этот свод небесный, сходило в душу его. Какая-то как бы идея воцарялась в уме его – и уже на всю жизнь и навеки веков. Пал он на землю слабым юношей, а встал твердым на всю жизнь бойцом, и сознал и почувствовал это вдруг, в ту же минуту своего восторга. И никогда, никогда не мог забыть Алеша во всю жизнь свою потом этой минуты. «Кто-то посетил мою душу в тот час», говорил он потом

с твердою верой в слова свои... Через три дня он вышел из монастыря, что согласовалось и со словом покойного старца его, повелевшего ему «пребывать в миру». (XIV, с. 328)

У гэтым апісанні містычнага экстазу Алёшы – усё, пра што марыў сам Дастаеўскі: францысканскае пачуццё знітаванасці з космасам і прыродаю, інтуіцыя «лесвіцы Якуба», што злучае неба з зямлёю, асабістая пакорнасць, адмаўленне грэшнасці стварэння, што можна змякчыць агульнай малітваю і прыняццем на сябе цяжару за іншых, нарэшце – ідэя наконт практычна-пераўтваральнага прызначэння добрай думкі. Менавіта такі адказ Алёшы Івану. Ці такім жа драматычным з'яўляецца яго гучанне ў рамане, як і гучанне ўрыўка «Вялікі інквізітар»? Хтосьці можа зазначыць, што гэта залежыць ад адносінаў і поглядаў чытача, больш дакладна, ад таго, чых рысаў у ім больш – Алёшы ці Івана. Падобная сітуацыя і са «Злачынствам і пакараннем». Некаторыя схільныя аспрэчваць каштоўнасць эпілогу пра пераварот Раскольнікава, сцвярджаючы, што твор значна больш «пераканаўчы» ў тых урыўках, дзе Раскольнікаў паўстае як злачынца і змагар за ўсеагульнае шчасце адначасова... Таксама Алёша, нягледзячы ні на што, не мог годна супрацьстаяць ідэям Івана, больш за тое, у размове з братам на імгненне падпарадкаваўся логіцы яго жудлівай аргументацыі. Варта адзначыць істотную розніцу паміж публіцыстыкаю Дастаеўскага, яго «Дзённікам пісьменніка», дзе думкі выказваюцца адкрыта, часам нават грубавата, але заўсёды адназначна, і мастацкім «Пяцікніжжам Дастаеўскага»⁵, дзе шмат якія асабістыя рысы пісьменніка нададзеныя і яго «адмоўным героям». Ужо згаданы Розанаў палемізуе з Дастаеўскім наконт разумення апошнім ідэі першароднага граху. Як вядома, Іван Карамазаў у рамане выступае як праціўнік тэзіса пра тое, што нібыта цяжар першароднага граху ляжыць на ўсіх людзях. Паўстаючы супраць зла ў гісторыі, ён не мог знесці слёз нявінных дзяцей і адкідваў тэалагічны пастулат, згодна з якім, на гэтых маленькіх стварэннях ляжыць пячаць першароднага граху:

... о больших я и потому еще говорить не буду, что, кроме того что они отвратительны и любви не заслуживают, у них есть и возмездие: они съели яблоко и познали добро и зло и стали «яко бози». Продолжают и теперь есть его. Но деточки ничего не съели и пока еще ни в чем невиновны. Если они на земле тоже ужасно страдают, то уж конечно за отцов своих, наказаны за отцов своих, съевших яблоко, – но ведь это рассуждение из другого мира, сердцу же человеческому здесь на земле непонятное. Нельзя страдать неповинному за другого, да еще такому неповинному! (XIV, с. 216).

Варта, аднак, вярнуцца да Розанава. У сваёй працы, прысвечанай Дастаеўскаму, даследчык спрачаецца наконт цярпення дзяцей і з Іванам, і з самім Дастаеўскім. Для Розанава гэтае цярпенне – штосьці відавочнае, зразумелае, нешта накшталт «адплаты», «ачышчэння»:

⁵ Гэта раманы «Злачынства і пакаранне», «Ідыёт», «Бесы», «Падлетак» і «Браты Карамазавы».

Таким образом, беспорочность детей и, следовательно, невиновность их есть явление только кажущееся: в них уже скрыта *порочность отцов их* и с нею – их *виновность*; она только не проявляется, не выказывается в каких-нибудь разрушительных актах, т. е. не ведет за собою новой вины: но *старая вина*, насколько она не получила возмездия, *в них уже есть*. Это возмездие они и получают в своем страдании. Проступок, совершенный отцом, может быть настолько тяжел, что и не может быть возмещен на нем, ни даже посредством его смерти: он растлил, положим, ребенка, развратил существо чистое, которое к нему доверчиво приблизилось. Может ли за это преступление ответить он существом своим? Нет, и преступление его остается скрытым, ненаказанным. Но вот проходят поколения, и возмездие является – в страдании, которое, по-видимому, непонятно и нарушает законы правды. В действительности же оно восполняет ее. Одно очень глубокое явление в духовной жизни человека получает здесь свое объяснение: это – *очищающее значение всякого страдания*⁶.

Калі Розанаў дадае, што «магчымасць такога тлумачэння не прыходзіла Дастаеўскаму да галавы, і ён думаў пра цярпенне дзяцей як пра нешта абсалютнае, «*прыведзенае вноў у свет без всякай прадшэстваючай віны*», то ён мае рацыю з таго пункту гледжання, што погляды Івана Карамазава і Фёдара Дастаеўскага ў кантэксце дзіцячага цярпення цалкам супадалі. Герой твора сцвярджае, быццам «дети, пока дети, до семи лет, например, страшно отстоят от людей совсем будто другое существо и с другою природой». Гэта, несумненна, азначае, што людзі становяцца дрэннымі, жывучы на зямлі, што яны не прыходзяць на гэты свет абцяжаранымі нейкай «спрадвечнай віною». Яны іншыя, добрыя, дзесьці да сямігадовага ўзросту, і толькі потым, у выніку кантактавання з дарослымі, у іх душах пасяляецца зло. Дастаеўскаму такая думка была надзвычай блізкаю, нягледзячы на тое, што сам ён лічыў, быццам чалавек з'яўляецца такім «нявінным дзіцем» да дваццаці гадоў. Такое перакананне пісьменнік выказаў перш за ўсё ў «Падлетку», а крыніцу яго мог знайсці ў Старым Запавеце. У чацвёртай і пятай частках Пяцікніжжа Майсея некалькі разоў сустракаецца думка, быццам дваццацігоддзе – мяжа, што аддзяляе дзяцінства ад сталасці. У «Кнізе лічбаў» (32, 10–11) распавядаецца пра тое, як Яхвэ пакараў свой народ за тое, што падчас вандроўкі па пустыні ён усумніўся ў магчымасці дасягнення Зямлі абяцанай: «І запалаў у той дзень гнеў Госпада, і пакляўся Ён, кажучы: людзі гэтыя, што выйшлі з Егіпта, ад дваццаці гадоў і вышэй не ўбачаць зямлі, пра якую я кляўся Аўрааму, Ісааку і Іакаву, бо яны не падпарадкаваліся Мне». «Другазаконне» (1, 39) дадае: «Дзеці вашыя, пра якіх вы казалі, што яны стануць здабычаю [ворагаў], і сыны вашыя, што не ведаюць цяпер ні добра, ні зла, яны ўвойдуць туды, ім дам яе, і яны завалодаюць ёю. А вы павярніцеся і кіруйцеся ў пустыню па дарозе да Чорнага мора».

Няма большага злачынства ў «Пяцікніжжы Дастаеўскага», чым крыўда ці прыніжэнне непаўналетніх. Менавіта таму Стаўрогін будзе асуджаны перш за ўсё за тое, што здэкаваўся з нявіннасці маленькай Матрошы, як і не будзе прабачэння старому Фёдору Карамазаву за адрачэнне ад сыноў. Іван Кара-

⁶ Розанов В.В., *Несовместимые контрасты жизни*, с. 115–116.

мазаў будаваў свой пратэст супраць Творцы на бліжнім самому пісьменніку грунце евангелічнай перадумовы: «Праўдзіва кажу вам: так як вы ўчынілі гэта аднаму з гэтых братоў Маіх меншых, то зрабілі Мне» (Мф 25, 40).

КАЛІ БОГА НЯМА...

Розанаў занадта спрашчаў, калі сцвярджаў, быццам «Вялікі інквізітар» настолькі слаба звязаны з фабулаю рамана, што яго можна ўспрымаць як асобны твор. Тым не менш, падобная думка і сэння шырока распаўсюджаная і запатрабаваная. Ніхто не будзе чытаць аб'ёмных «Братоў Карамазовых» толькі для таго, каб паразважаць пра сутнасць сціслага «Вялікага інквізітара». Дастаткова значыць, што «легенда» пра Вялікага інквізітара – перасцярога адносна ўціску свабоды чалавечага сумлення, хаця хрысціянства павінна быць рэлігіяй свабоды, калі кожны добраахвотна выказваецца «про» ці «contra». Але, зноў жа-такі, Іван па-свойму меў рацыю, бо яго светапогляд быў адлюстраваннем светапогляду самога Дастаеўскага. Сведчанне таму – перапіска пісьменніка. У лютым 1878 года, калі Дастаеўскі быў цалкам захоплены задумаю рамана «Браты Карамазовы», ён напісаў ліст да чытача Мікалая Азмідава.

Теперь представьте себе, что нет Бога и нет бессмертия души (бессмертие души и Бог – это все одно, одна и та же идея. Скажите, для чего мне тогда жить хорошо, делать добро, если я умру на земле совсем? (...) А если так, то почему мне (если я только надеюсь на мою ловкость и ум, чтоб не попасться закону) и не зарезать другого, не ограбить, не обворовать, или почему, если уж не резать, так прямо не жить на счет других, в одну свою утробу? Ведь я умру, и все умрет, ничего не будет! (XXX-1, с. 10).

Таму пісьменнік прагне пераканаць свайго апанента, спасылаючыся пры гэтым на лісты апостала Паўла, дзе «надзвычай шмат гаворыцца пра веру», што гэтая вера ва ўваскрэсенне души – фундамент любой маралі – як асабістай, так і грамадскай. Але «калі Хрыстос не ўваскрэс», тады не толькі «марная наша вера», але і «усё дазволена». Уласна кажучы, менавіта на гэтым перакананні грунтуецца светапогляд самога Івана Карамазава яшчэ да таго, як ён «сканструяваў» сваю «паэму», але не «легенду» пра Вялікага інквізітара.

Ключавое значэнне для разумення галоўнага паслання рамана мае ўрывак першай часткі, названы «Недарэчны сход». Дзеянне адбываецца ў манастыры. Нехта ў прысутнасці самога Івана Карамазава і старца Засімы расказвае, як Іван «не далее как дней пять тому назад, в одном здешнем, по преимуществу в дамском обществе, он торжественно заявил в споре, что на всей земле нет решительно ничего такого, что бы заставляло людей любить себе подобных, что такого закона природы: чтобы человек любил человечество – не существует вовсе, и что если есть и была до сих пор любовь на земле, то не от закона естественного, а единственно потому, что люди веровали в свое бессмертие». Адрозна ж пасля гэтага Іван у размове з дамамі

агучвае ідэю, што з'яўляецца, нягледзячы на распаўсюджаную думку, перадапошнім, а не апошнім этапам развіцця яго светапогляду (гэты апошні этап будзе паказаны ў «паэме» «Вялікі інквізітар»):

Иван Федорович прибавил при этом в скобках, что в этом-то и состоит весь закон естественный, так что уничтожьте в человечестве веру в свое бессмертие, в нем тотчас же иссякнет не только любовь, но и всякая живая сила, чтобы продолжать мировую жизнь. Мало того: тогда ничего уже не будет безнравственного, всё будет позволено, даже антропофагия. Но и этого мало: он закончил утверждением, что для каждого частного лица, например как бы мы теперь, не верующего ни в Бога, ни в бессмертие свое, нравственный закон природы должен немедленно измениться в полную противоположность прежнему, религиозному, и что эгоизм даже до злодейства не только должен быть дозволен человеку, но даже признан необходимым, самым разумным и чуть ли не благороднейшим исходом в его положении.

Гэтая выснова выклікае жах, але, прынамсі, гэта не вынікае з «мярзотнасці» Івана (гэта было б занадта трывіяльным...), а абумоўлена ўласным светапоглядам Дастаеўскага: «Неужели вы действительно такого убеждения о последствиях иссякновения у людей веры в бессмертие души их? – спросил вдруг старец Ивана Федоровича. – Да, я это утверждал. Нет добродетели, если нет бессмертия. – Блаженны вы, коли так веруете, или уже очень несчастны! – Почему несчастен? – улыбнулся Иван Федорович. – Потому что по всей вероятности не веруете сами ни в бессмертие вашей души, ни даже в то, что написали о церкви и о церковном вопросе» (XVI, с. 64–65).

Такім чынам, можна зрабіць наступныя высновы: альбо Іван пачне верыць у неўміручасць чалавека і абярэ шлях старца Засімы, альбо назаўсёды страціць гэтую веру, і тады адзіным выйсцем для яго стане антрапафагія. Таксама развівалася сітуацыя і ў выпадку Алёшы, розніца была толькі ў тым, што Алёша змог дастаткова хутка знайсці правільны для сябе шлях:

Едва только он, задумавшись серьезно, поразился убеждением, что бессмертие и Бог существуют, то сейчас же естественно сказал себе: «Хочу жить для бессмертия, а половинного компромисса не принимаю». Точно так же, если б он порешил, что бессмертия и Бога нет, то сейчас бы пошел в атеисты и в социалисты (ибо социализм есть не только рабочий вопрос, или так-называемого четвертого сословия, но по преимуществу есть атеистический вопрос, вопрос современного воплощения атеизма, вопрос Вавилонской башни, строящейся именно без Бога, не для достижения небес с земли, а для сведения небес на землю).

Але прастадушнаму Алёшу ніколі не было дазволена спасцігнуць таямніцу самога Дастаеўскага, у адрозненне ад Івана, які дакладна ведаў, што, страціўшы веру ў Бога і неўміручасць душы, немагчыма будзе збудаваць Вавілонскае вежы.

ПРА ДВА РАННІЯ «ТВОРЫ» ІВАНА

Нярэдка забываюцца пра тое, што ў рамане «Браты Карамазавы» Іван выступае не толькі як аўтар «Вялікага інквізітара», але і «складае» яшчэ два

важныя трактаты, якія адлюстроўваюць сутнасць яго светапогляду на, адпаведна, двух ранніх этапах ідэйнай эвалюцыі. Першы трактат з’явіўся тады, калі Іван марыў яшчэ пра неўміручасць душы – пра знаходжанне чалавека ў *rai*.

У студэнцкія гады – пра гэта згадвае двойнік-д’ябал – Іван склаў «Легенду пра рай», дзе апісваўся яго светапогляд яшчэ да таго часу, калі ён канчаткова вырашыў узбунтавацца супраць Бога. Даследчыкі звяртаюць увагу на гэты твор Івана дастаткова рэдка, бо яго ідэйнае значэнне знаходзіцца як бы ў ценю храналагічна і ідэалагічна больш позняга ўрыўка – «Вялікага інквізітара». Але ж у «Легендзе» распавядаецца пра пэўнага мысліцеля і філосафа, які «усё адкідваў, законы, сумленне, веру», а галоўнае – будучае жыццё. Ён лічыў, быццам пасля смерці ўсё заканчваецца, і чалавек назаўсёды знікае ў змроку Сусвету. Аднак, калі гэты філосаф памёр, *будучае жыццё* нечакана з’явілася перад яго здзіўленым позіркам. Але не як падарунак, а ў якасці задання да выканання. Калі б ён, убачыўшы рай, адразу ж згадзіўся з яго існаваннем, дык зараз жа атрымаў бы білет у вечнае царства. Але гэты ўпарты скептык «здзівіўся і абурыўся»: «Гэта, кажа, супярэчыць маім перакананням». І менавіта за гэта, як вынікала з «Легенды пра рай», быў асуджаны на тое, «чтобы прошел во мраке квадриллион километров (у нас ведь теперь на километры), и когда кончит этот квадриллион, то тогда ему откроют райские двери и всё простят...». Да горкай іроніі гэтае сцэны дадаецца таксама і тое, што сталы Іван даўно паспеў забыць пра сваю «Легенду», і толькі чорт нагадаў яму пра яе. Менавіта д’ябал працягнуў аповед: «вот этот осужденный на квадриллион постоял, посмотрел и лег поперек дороги: «не хочу идти, из принципа не пойду!». «Он пролежал почти тысячу лет, а потом [все-таки] встал и пошел». Настолькі вялікім было жаданне ўбачыць рай. Д’ябал, кп’ючы, расказваў пра гэта Івану наступным чынам: «А только что ему открыли в рай, и он вступил, то, не пробыв еще двух секунд – и это по часам, по часам (хотя часы его, по-моему, давно должны были разложиться на составные элементы у него в кармане дорогой), – не пробыв двух секунд, воскликнул, что за эти две секунды не только квадриллион, но квадриллион квадриллионов пройти можно, да еще возвысив в квадриллионную степень!» (XV, с. 78–79). Аўтарам гэтай «Легенды пра рай» быў семнаццацігадовы Іван, які, аднак, ужо даўно (падчас размовы з д’яблам яму было дваццаць чатыры гады) паспеў забыць пра яе. Тым не менш, «Легендзе пра рай» была прызначана істотная роля ў развіцці Іванавага светапогляду. Іван таксама калісьці марыў пра вечнае жыццё, але напрыканцы прыйшоў-такі да высновы, што сцвярджэнні наконт неўміручасці, нібыта падараванай людзям Богам, – казкі і легенды для слабых духам прасцякоў. Менавіта таму ён «прыдумаў» чарговы светапоглядны трактат – «Геалагічны пераварот». Д’ябал – суразмоўца Івана – іранічна назваў гэты трактат «паэмкаю». Іван, адрываўшы веру ў неўміручасць, безвынікова спрабуе ў ёй выратаваць чалавека ў царстве смерці.

Раз чөлөөчество отречется поголовно от Бога (а я верю, что этот период, параллельно геологическим периодам, совершится), то само собою, без антропо-

фагии, падет всё прежнее мировоззрение и, главное, вся прежняя нравственность, и наступит всё новое. Люди совокупятся, чтобы взять от жизни всё, что она может дать, но непременно для счастья и радости в одном только здешнем мире. Человек возвеличится духом божеской, титанической гордости и явится человеко-бог. Ежечасно побеждая уже без границ природу, волею своею и наукой, человек тем самым ежечасно будет ощущать наслаждение столь высокое, что оно заменит ему все прежние упования наслаждений небесных. Всякий узнает, что он смертен весь, без воскресения, и примет смерть гордо и спокойно, как Бог. Он из гордости поймет, что ему нечего роптать за то, что жизнь есть мгновение, и возлюбит брата своего уже безо всякой мзды. Любовь будет удовлетворять лишь мгновению жизни, но одно уже сознание ее мгновенности усилит огонь ее настолько, насколько прежде расплывалась она в упованиях на любовь загробную и бесконечную (XV, с. 83).

Таму смяротны чалавек, як вынікае з рэканструяванай лекцыі Івана, што кіруецца логікаю Людвіга Феэрбаха, прыдумаў сабе ідэю пра Бога і замאгільнае жыццё, робячы гэтым сябе яшчэ больш вартым шкадавання. Чалавецтва павінна адкінуць ілюзіі і вярнуцца да даўніх каштоўнасцяў, дзе няма месца зманлівай трансэндэнцыі. Аднак і гэтая праца Івана – «Геалагічны пераварот» – не з’яўляецца канчатковым этапам у яго драматычным ідэйным развіцці, бо гэты твор быў падсумаваны сцвярджэннем, нібыта ў свеце без неўміручасці асобы «дазволена ўсё»:

В виду закоренелой глупости человеческой, это [т.е. рай без Бога] пожалуй еще и в тысячу лет не устроится, то всякому, сознающему уже и теперь истину, позволительно устроиться совершенно как ему угодно, на новых началах. В этом смысле ему «всё позволено» (XV, с. 85).

Аднак Іван, узбунтаваўшыся супраць Бога яшчэ і таму, што бачыў слёзы пакрыўджаных дзяцей, смяротна спужаўся, калі яго тэарэтычнае «усё дазволена» было ўвасоблена Смердзяковым у ганебным чыне забойства бацькі. Смердзякоў увасобіў у творы горшае «я» Івана і ніколі не марыў, каб людзі, самотныя перад абліччам смерці, імкнуліся дапамагаць адно аднаму. Ён адразу прыняў той факт, што ў падуладным смерці свеце можна будзе беспакarana забіваць, не кіруючыся анічым іншым, апрача ўласнай подлай карысці. Але сам Іван, не жадаючы быць маральнай пачвараю, страціўшы веру ў неўміручасць душы, не мог па-ранейшаму думаць, што адзінай мэтаю чалавека стане цяпер толькі ўзаемавынішчэнне. Такім чынам, тэзіс, быццам «усё дазволена» не павінен стаць падбухторваннем да забойства бацькоў – гэта павінна была быць толькі падказка для невялічкай жменькі герояў, якім чынам уладкаваць свет без Бога, каб людзі не жэрлі адзін аднаго. Увесь станоўчы сэнс светапогляду героя твора, яго ўнутраная логіка і непазбежны вынік – у «Вялікім інквізітары». Гэтая «паэма», што аказвае незабыўнае ўражанне на ўяўленне чытача, ніколі не павінна была называцца «легендаю». Бо тады яна пасавала б толькі для апісання пачатковых, былых – наіўных з больш позняга пункту гледжання – этапаў фармавання светапогляду Івана Карамазава. Уласна кажучы, менавіта такі – легендарна-анекдатычны – характар першых частак «Вялікага інквізітара», калі Іван іранічна спасылаецца на знаны на Русі візантыйскі апокрыф «Блуканне Багародзіцы па пакутах»

і дадае, што калі б яго твор паўставаў у Сярэднявеччы, дык ён быў бы «паэмкаю накшталт яго», г.зн. легендаю. Але сам Іван акрэсліў свой вусны твор як паэму (XIV, с. 224), і гэта павінна было стаць сведчаннем глыбокага асэнсавання. Паэма мела ключавое значэнне ў рацыяналізацыі бунту Івана супраць Бога, такога значэння не магла мець аніводная найўная легенда-апокрыф (напрыклад, згаданая ўжо «Легенда пра рай») і нават феэрбахаўская паводле духу паэмка «Геалагічны пераварот». Пераход Івана ад «Легенды пра рай» да «Вялікага інквізітара» – пераход, у светапоглядным сэнсе, ад веры ў паазямны рай да пераканання ў неабходнасці рацыяналізацыі бунту супраць трансцэндэцый пры дапамозе старца-інквізітара – адлюстроўвае велізарную драму героя твора.

ФАЛЬСІФІКАВАНАЕ ДАБРО

«Вялікага інквізітара» належыць разглядаць на трох інтэрпрэтацыйных узроўнях. У якасці першага выступае створаная самім Дастаеўскім апалогія хрысціянства як сферы свабоды, а не адзіна слушнай ідэалогіі, што навязваецца чалавеку з дапамогаю цуду, таінства, аўтарытэта. Менавіта гэты аспект знаходзіцца ў цэнтры ўвагі большасці інтэрпрэтацый Дастаеўскага. Другі ўзровень – успрыманне «Вялікага інквізітара» як выражэнне канчатковага пратэсту Івана супраць Творцы. Нярэдка здаралася так, што кансерватыўны, веруючы тлумачальнік неаднаразова даводзіў герою Дастаеўскага, быццам зло з’яўляецца толькі «недахопам добра», бо існуе нейкі найвышэйшы, збудаваны на Боскай апецы, план, паводле якога, у будучыні кожная дзіцячая слязінка будзе асушаная... Іван мог бы адказаць, што такое магчыма толькі ў «пааземным раі», якога, наогул, няма, таму і само пакрыўджанае дзіця, і яго крыўдзіцель непазбежна знікнуць у змрочнай прорве часу і Сусвету. І вось тут, уласна кажучы, і пачынаецца «ўнутраная рацыя» Івана. Калі нехта ўчытваецца ў *паэму* «Вялікі інквізітар» з пункту гледжання праметэйскай спробы выратавання чалавецтва ў царстве смерці (бо менавіта так і хацеў Іван...), дык яму адразу кідаецца ў вочы наступная канстатацыя Інквізітара:

И все будут счастливы, все миллионы существ, кроме сотни тысяч управляющих ими. Ибо лишь мы, мы хранящие тайну, только мы будем несчастны. Будет тысячи миллионов счастливых младенцев и сто тысяч страдальцев, взявших на себя проклятие познания добра и зла. Тихо умрут они, тихо угаснут во имя твое и за гробом обрящут лишь смерть. Но мы сохраним секрет и для их же счастья будем манить их наградой небесною и вечною. Ибо если б и было что на том свете, то, уж конечно не для таких как они (XIV, с. 246).

Калі Алёша кідае Івану, што яго «Інквізітар не верыць у Бога, і вось увесь ягоны сакрэт», Іван адказвае:

Наконец-то ты догадался. И действительно так, действительно только в этом и весь секрет, но разве это не страдание, хотя бы для такого как он человека, который всю жизнь свою убил на подвиг в пустыне и не излечился от любви

к человечеству? На закате дней своих он убеждается ясно, что лишь советы великого страшного духа могли бы хоть сколько-нибудь устроить в сносном порядке малосильных бунтовщиков, «недоделанные пробные существа, созданные в насмешку». И вот, убедясь в этом, он видит, что надо идти по указанию умного духа, страшного духа смерти и разрушения, а для того принять ложь и обман, и вести людей уже сознательно к смерти и разрушению и при том обманывать их всю дорогу, чтоб они как-нибудь не заметили, куда их ведут, для того, чтобы хоть в дороге-то жалкие эти слепцы считали себя счастливыми.

*

Вось чаму не «легенда», але праметэйская паэма «Вялікі інквізітар», а ўвогуле – антыпаэма, дзе зло хаваецца пад маскаю добра. І менавіта гэта – фальсіфікацыя добра – і з’яўляецца першапачатковай сутнасцю аповеду пра Вялікага інквізітара. У «легендзе» ўсё было б зразумела ад пачатку і да канца, а тут мы маем дачыненне з эсхаталагічнай містыфікацыяй, якая, дарэчы, была створана з высакароднаю мэтай. У Расіі да дадзенай тэмы пасля Дастаеўскага звярнуўся Уладзімір Салаўёў у «Кароткай аповесці пра антыхрыста» (1899–1900). Яе галоўны герой накідвае покрыва добра і праўды на таямніцу страшнага беззаконня, будучы пры гэтым – як і Іван Карамзаў – перакананым у шчырасці ўласных намераў прайдзісветам.

Дастаткова пачытаць Маркса і Пляханава, пільна прыгледзецца да палітычнае практыкі Леніна і іншых камуністычных дзеячаў XX стагоддзя, што марылі ашчаслівіць чалавецтва. Маральна-гуманістычны элемент адыгрываў у іх тэорыі і практыцы вялізную ролю: Маркс невыпадкова пісаў пра камунізм як пра ўвасоблены гуманізм, а ў СССР улада няспынна гаварыла пра «сацыялістычны гуманізм». Сацыялізм стаў прыцягальным для масаў не толькі таму, што абяцаў людзям хлеб і дах над галавою, але яшчэ і таму, што павінен быў стаць сурагатам этыкі і рэлігіі. Менавіта таму Іван як стваральнік антыпаэмы «Вялікі інквізітар» непазбежна становіцца братам Антыхрыста Салаўёва і бацькам Вялікага брата з аповесці Оруэла, чыё Міністэрства праўды займалася хлуснёю, Міністэрства міру – вайною, а Міністэрства каханьня – падбухторваннем да нянавісці. Нам, нашчадкам падманутых, зусім не варта нядбайна лічыць прарочае папярэджанне Дастаеўскага пра стадушнаю легендаю.

Пераклаў з польскай Дзмітрый Клябанаў.

Abstract

“The Grand Inquisitor” by Fyodor Dostoyevsky – a “legend” or a “poem”

The article tries to answer a question: can the famous story of Grand Inquisitor – as an ideologically fundamental part of the last Dostoyevsky’s novel *The Brothers Karamazov* – may be described, as it is already being done in most cases, as the Legend of Grand Inquisitor. The question is asked not in literary terms as the article focuses on ideological problems not on literary genres. Describing the Grand Inquisitor motive as a legend as it has first been done by a recognized Russian thinker Vasily Rozanov at the beginning of the 20th century is highly unjustified. Dostoyevsky perceives a legend as naive and supernatural and therefore not proper for a serious thinker and reader

– this is clearly visible in *The Brothers Karamazov* other excerpts such as The Legend of Paradise. Ivan Karamazov – The Grand Inquisitor’s author – being an atheist who heroically tries to defend humanity within the world without God creates not a legend but rather a poem or anti-poem. The first definition may be used by those commentators who support Ivan as humanity saviour, the latter – by those who believe that his rectifying tries and God-deprived theories are dangerous and totalitarian. I support the second option myself, as Ivan’s liberation meant depriving of freedom for the people. His cure for the Man in the world with no God seems to be in fact worse than the disease itself.

Streszczenie

„Wielki Inkwizytor” Dostojewskiego – „legenda” czy „poemat”?

W artykule podjąłem próbę odpowiedzi na pytanie, czy znana opowieść „Wielki Inkwizytor”, kluczowy w sensie światopoglądowym fragment ostatniej powieści Fiodora Dostojewskiego *Bracia Karamazow*, może być określany – tak jak to czyni większość badaczy i czytelników – mianem „Legendy o wielkim Inkwizytorze”? Pytanie nie ma charakteru literaturoznawczego, ponieważ w artykule zwracam uwagę na fundamentalne spory ideowe powieści, a nie na istotę gatunków literackich. W odpowiedzi formułuję tezę, iż określanie „Wielkiego Inkwizytora” mianem „legendy” – jak to pierwszy uczynił znany rosyjski myśliciel początku XX w. Wasyl Rozanow – jest absolutnie nieuzasadnione. „Legenda” bowiem, jak to wynika z innych fragmentów *Braci Karamazow* – choćby np. z opowieści zatytułowanej właśnie „Legenda o raj” – była w rozumieniu Dostojewskiego czymś naiwnym, fantastycznym, absolutnie nie do przyjęcia dla poważnego myśliciela i czytelnika. Tymczasem „Wielki Inkwizytor” pióra Iwana Karamazowa, który jako ateista próbował heroicznie ratować ludzi w świecie bez Boga, winien być uznawany za „poemat” albo za „antypoemat”. Pierwsze określenie może być używane przez interpretatorów uznających racje Iwana jako zbawiciela ludzkości, drugie zaś przez tych, którzy widzą w jego diagnozach i próbach uzdrowienia „opuszczonej przez Boga ludzkości” zagrożenia totalitarne. Moim zdaniem, bardziej zasadne jest to drugie określenie, ponieważ Iwan rzeczywiście chciał uzdrawiać ludzkość, wcześniej pozbawiwszy ją wszelkiej wolności. Dlatego jego lekarstwo dla człowieka w „świecie bez Boga” wydaje się jeszcze gorsze niżeli choroba.